+1 нав 5

МӮСО ДИНОРШОЕВ,
НОЗИРҶОН ҚУЛМАТОВ

СИНО ВА ФАХРИДДИНИ РОЗӢ

Абӯалӣ ибни Сино ва Фахриддини Розӣ барҷастатарин намояндагони ду ҷараёни мутазоди ғоявӣ — фалсафа ва калом буданд, ки зиддияти онхо дар шароити асри миёна ба дараҷае мубориазаи байни материализм ва идеализму илоҳиёт ҳисоб мешуд. Абӯалӣ ибни Сино пайрав ва ҳатто сарвари ҷараёни фалсафии машшоияи Шарқ буд, ки он майли материалистӣ дошт ва ғолибан аз таълимоти Арасту ғизо мегирифт. Фахриддини Розӣ бошад, равияи мутакаллими машҳуртарин — Абӯҳомид Муҳаммади Ғаззолиро давом медод ва ҷаҳонбинии файласуфони мактаби Абӯалӣ ибни Синоро аз мавқеи илоҳиёти расмии ислом-калом танқид мекард. Аммо баръакси Ғаззолӣ вай дар ҳимояи принципҳои калом ва танқиди таълимоти машшоия собитқадам набуд. Ӯ бо файласуфони машшоъ чун Ғаззолӣ оштинопазирона мубориза набурда бештар саргарми хӯрдагирӣ ва мунозираҳои схоластикӣ шудааст.

Агар Ғаззолӣ баъди ташаккули ақоиди каломиаш ошкоро мавқеи зиддифалсафиро гирифта бошад, пас Фахриддини Розӣ ҳатто дар давраи мутакаллими мӯътабар буданаш ҳам аз таъсири ғояҳои фалсафаи Абӯалӣ ибни Сино тамоман озод шуда натавонистааст. Бинобар ин ӯ бештар побанди эклектизм шуда принципҳои фалсафаи машшоъро бо нуктаҳои калом мувофиқ гардонидааст. Умуман инкишофи афкори Фахриддини Розӣ хеле мураккаб, печида ва зиддиятнок аст. Мутафаккир, чунонки дар «Қитоб-ул-фирақ фи шарҳи аҳволи мазоҳиб ал-муслимин в-ал-мушкирин» таъкид кардааст, вай ҳангоми омӯзиши калом асарҳои Арасту ва Абӯалӣ ибни Синоро низ бо иштиёқи том мутолиа кардааст. Омӯзиши ҷиддии таълимоти Абӯалӣ ибни Сино ва дигар файласуфон, аз ҷумла Абулбаракоти Бағдодӣ, ба ташаккули андешаҳои Фахриддини Розӣ, албатта, бетаъсир намондааст. Чунончи, асари машҳури вай «Ал-мабоҳис ул-машриқия», бешубҳа, дар пайрави «Қитоб-уш-шифо»-и Абӯалӣ ибни Сино таълиф ёфта, муаммои вуҷуд, имкон, моҳият, ваҳдат ва касрат, ҷавҳару араз, иллат ва малул, ҳаракат ва замон, инчунин масъалаҳои соф илоҳиётро муҳокима менамояд. Зиёда аз он аксари мулоҳизаю хулосаҳои Фахриддини Розӣ ба андешаҳои Абӯалӣ ибни Сино наздик буда дар баъзе ҳолатҳо ҳатто муштараканд. Бо вуҷуди ин Розӣ ҳаргиз тарафдор ва давомдиҳандаи таълимоти Абӯалӣ ибни Сино ва пайравони вай намебошад. Баръакс, дар офаридаҳои минбаъдааш андешаҳои файласуфони машшоияро аз мавқеи назари калом рад мекунад. Дар ин хусус ӯ навиштааст: «Фазлу тавфиқи ҳақ моро дар он дошт, китобҳое тасниф кунем мутазаммини радди онҳо (яъне асарҳои Абӯалӣ ибни Сино ва файласуфони мактаби вай — муаллифон), бошад, чун китоби «Ниҳоят ул-уқул», «Ал-мулаххас» ва китоби «Шарҳи «Ишорат» ва китоби «Ҷа-

вобот ал-масоил ан-наҷҷорият» ва «Қитоб ал-баён в-ал-бурҳон...» ва «Қитоб ал-мабоҳис ул-моддият ф-ил-матолиб ил-маодият» ва китоби «Таҳзиб ул-далоил фи уюн ил-масоил» ва китоби «Ишорат ан-наззор ила латоиф ал-асрор» ва ғайра... Ҳамаи ин китобҳо «дар баёни усули дин ва шарҳи абтоли шубҳоти фалосафаи мухолифон аст...» (Чаҳордаҳ рисола, Теҳрон, 1962, саҳ. 114).

Ҷаҳонфахмии Абӯалӣ ибни Сино ва файласуфони пайрави вай ба он нукта асос меёфт, ки «...олам қадим бувад ва иллат муассири билэҷоб аст, на фоили билихтиёр». Аз ин нуқтаи назар, чунонки Фахриддини Розӣ қайд кардааст, «бештарин фалосифа (машшоиён — М. Д. Н. Қ.) илми худоро мункиранд ва ҳашри асҷодро бовар надоранд» (Чаҳордаҳ рисола, саҳ. 143 — 144).

Концепцияи мутакаллимон хилофи ин ақида буд. Онҳо мегуфтанд, ки «таъсири бори таоло (ба олам) ба ҳукми қудрат ва ихтиёр аст» (Фахриддини Розӣ. Ал-бароҳин дар илми калом, Теҳрон 1963, саҳ. 103).

Фахриддини Розӣ қадимии олам, ё офарида шудани онро аз мавқеи креационизм, ки асоси ҷаҳонбинии ислом аст, ҳал карда, бо файласуфони машшоъ мухолифат меварзид. Вай бар хилофи Абӯалӣ ибни Сино ғояи қадим будани оламро эътироф намекард. Олам, ба ақидаи ӯ, муҳдас (офаридашуда) аст ва мӯҳдис (офаранда)-и он худост. Мувофиқи таълимоти мутафаккир, худо ба олам на бо амри зарурат, балки аз рӯи қудрат ва ихтиёраш таъсир мерасонад. Вай «асаркунанда аст ҳам дар моҳиёти ашьё ва ҳам дар вуҷуди ашьё ва ҳам дар мавсуф шудани моҳиёти ашьё ба вуҷуди ашьё» (Ал-бароҳин... саҳ. 60), хулоса офаридгорест, ки оламро аз ҳеҷ падид овардааст. Ба фикри мутафаккир, «агар иллат мӯъҷиб будӣ ва қодири мухтор набудӣ, аз қидами ӯ қидами олам лозим омадӣ. Ва ин муҳол аст, пас бори таоло қодир бувад», ки оламро бо иродаю ихтиёраш аз ҳеҷ офарад (Фахриддини Розӣ. Қитоб фи усул-ид-дин ва таҳсил-ул-ҳақ фи тафзил ул-фирақ. Чаҳордаҳ рисола, саҳ. 59).

Фахриддини Розӣ ба масъалаи асосии фалсафа, ки дар асрҳои миёна бо тақозои шароит, чунонки Ф. Энгельс таъкид кардааст, дар шакли альтернативии «оё оламро худо офаридааст, ё ки олам аз азал вуҷуд дорад?» тарҳ мешуд, тамоман мутобиқи таълимоти динӣ — идеалистӣ ҷавоб додааст. Воқеан, Розӣ ошкоро мегуфт, ки «муассир дар ҷумлаи мумкинот ҷуз худои субҳона ва таоло нест ва ӯст, ки ҳасткунандаи ҳама аст ва падидоварандаи ҳама ва ҳеҷ чизро ҷуз ӯ дар ҳеҷ чиз асар нест, балки ҳамчунон ки ӯ дар зот ва сифат ягона аст, дар офаридадгорӣ ва аз нест ҳаст кардан ҳам ягона аст» (Фахриддини Розӣ. Ар-рисолат ул-камолия ф-ил ҳақоиқ-ил-илоҳия, Теҳрон, 1957. саҳ. 74).

Фахриддини Розӣ андешаҳояшро дар заминаи концепцияи ҷавҳари фард, ё ҷузъи лоятаҷаззоъ (атомизм), ки мутакаллимони пешин ба асоси фалсафии таълимоти расмии ислом табдил дода буданд, исбот карданӣ мешавад. Ӯ ба атомизм такья карда ақидаи қадиму абади будани модда, ногузирии амали сабабият ва қонунияти объективии ҳодисаҳои оламро, ки файласуфони машшоъ ҳимоя менамуданд, намепазирад. Аз ин рӯ таълимоти ҷавҳари фард, ё ҷузъи лоятаҷоззоъ дар фалсафаи Розӣ ҷанбаи васеи мафкуравӣ пайдо кардааст. Ин нукта аз мутакаллимони минбаъда низ пинҳон намондааст. Чунончи, Тафтозонии мутакаллим дар «Шарҳи ақоиди насафия ба мавқею аҳамияти назарияи ҷавҳари фард дар муборизаи калом бо фалсафаи машшоъ ишора мекунад: «Агар бипурсанд, оё ин баҳс (яъне, баҳси ҷавҳари фард ё ҷузъи лоятаҷоззоъ — муаллифон) суде дорад, ё на дар

посух бояд гуфт: оре, зеро бо қабули ҷавҳари фард аз мубҳамоти фаровоне, ки дар назди фалсафа вуҷуд дорад, ҷилвагирӣ мешавад, монанди назарияи вуҷуди як ҳаюлои уло ва сувари навъия ва эътиқод ба абадияти ҷаҳон ва нафйи миоди ҷисмонӣ ва абадияти ҳаракати афлок ва ғайра» (Иқтибос аз китоби Эҳсони Табарӣ. Бархе баррасиҳо дар бораи ҷаҳонбиниҳо ва ҷунбишҳои иҷтимоӣ дар Эрон, 1970, саҳ. 210).

Розӣ бо чунин ҳукми мутакаллимон ризост, ки «ҷисм мураккаб аст аз ҷавҳарҳои фарди мутаноҳӣ дар адад ва ҳар як қобили қисмат нест на дар ҳис ва на дар ваҳм ва на дар фарз ҷоиз аст». Ба қавли ӯ чизе, ки интиҳо дораду дар маконе мавҷуд аст, офарида шудааст. Пас мавҷудияти «аҷсоми олам», ки андозаи муайяни фазоӣ доранду аз ҷиҳати миқдор маҳдуд мебошанд, «азалӣ набувад», балки «ҳама муҳдасанд».

Азбаски атомизми калом бо таълимоти моддаю сурат (материя ва шакл) мухолиф буд, Фахриддини Розӣ ҳамчун пайрави фалсафаи калом ақидаи файласуфони машшоъро дар бораи таносуби моддаю сурат (гилеморфизм) маъқул намедонад. Таълимоти моддаю сурат дар фалсафаи машшоъ, бо вуҷуди анъанавӣ будан ва зоҳиран схоластикӣ намуданаш, тамоили муайяни материалистӣ дошт. Файласуфони машшоъ зимни шарҳи масъалаи гилеморфизм проблемаи «ягонагӣ ва гуногуншаклии олам, мабдаи умумии пайдоиши ашьёҳои конкретро»[1] ҳал карданӣ шудаанд. Аммо моддаю суратро метафизикона аз ҳам ҷудо кардан дар файласуфони машшоъ тасаввуроти мавҷудияти субстанциалии моддаю суратро ба миён овард, ки чунин тавзеҳ дар навбати худ оқибат боиси ҳалли идеалистии масъала мегардид.

Фахриддини Розӣ таълимоти файласуфони машшоъро дар бораи аз модда ва сурат таркиб ёфтани ҷисмҳо ақидаи «заиф» шуморида қайд мекунад, ки худи «аҷсом ҳаюлои аъроз» мебошад, зеро мо мебинем, ки «аҷсом мутағайир мешавад дар сифот: бо он ки гарм аст, сард мешавад ва сард гарм мешавад ва ҳамчунин дар дигар сифот». Хулоса «зоти ҷисм боқӣ бувад ва сифатҳо мутааддид ва мутағайир» (Ар-рисолат ул-камолия... саҳ. 79). Ҳамин тариқ, Розӣ проблемаи моддаю суратро дар фалсафаи худ бо масъалаи зоту сифот (субстанция ва акциденция) иваз намуда, ҳаюло (модда)-и ҷисмро зот (субстанция) ва тағьири ҳолатҳои ҷисмро сифот (акциденция)-и ҷисм мешуморад.

Баъд аз ин мутафаккир ба тафсири моҳияти ҳаракат гузашта онро чун ҳама гуна тағьироти дар ҷисмҳо падид оянда муайян мекунад. Ин таърифи ба ҳаракат додаи Фахриддини Розӣ мутобиқи ақидаи Абӯалӣ ибни Сино мебошад. Ҳаракат, чунонки Розӣ иқрор аст, ба ҳеҷ ваҷҳ сукун (оромӣ)-ро истисно намекунад, зеро сукун аз беҳаракатӣ фарқ дорад. Беҳаракатии ҷисм «амри адам» аст. Лекин маънии сукун дар як ҳайиз қарор гирифтан аст. Ва ин «сифати вуҷудист». Пас ҳаракат ва сукун сифатҳои мавҷудият мебошанд. Беҳаракатӣ бошад хоси нестист. Дар асоси ҳамин мулоҳизаҳо Фахриддини Розӣ мисли Абӯалӣ ибни Сино ҳаракатро сифати ҷисмҳо меҳисобад ва бе ҳаракат имконнопазир будани мавҷудияти ҷисмҳоро эътироф мекунад.

Фахриддини Розӣ чун Абӯалӣ ибни Сино имконнопазирии ҳаракатро аз мавҷудияти макон (фазо) мебаровард. «Ҳаракат кардан,— мегӯяд мутафаккир,— машрут бувад ба ҳайизе ва макон» (Ар-рисолат... саҳ. 86), зеро таъкид мекунад ӯ, «ҳаракат кардани ҷисм ломаҳола аз ҷое ба ҷои дигар бувад. Пас, агар ҳаракат мавҷуд бошад, макон

[1] Д. В. Джохадзе. Диалектика Аристотеля, М., 1971, стр. 160.

мавҷуд бошад. Лекин ҳаракат мавҷуд аст, пас бояд ки макон мавҷуд бошад» (ҳамон ҷо, саҳ. 83)

Дар бораи моҳияти макон, ба қавли Фахриддини Розӣ, ду ақидаи мухталиф хаст: якум —«макон иборат аст аз абъоде тиҳӣ ва ҷисм, ки дар вай мавҷуд аст»: дуюм —«макон иборат аст аз сатҳи ботин аз ҷисми ҳовӣ, ки мамос бувад сатҳи зоҳирро аз ҷисми маҳвӣ». (Ар-рисолат, саҳ. 83 — 84) Ақидаи якумро, ки аслан маҳсули андешаи Демокрит аст, Фахриддини Розӣ иштибоҳан ба Афлотун нисбат медиҳад. Ақидаи дуюм ба Арасту тааллуқ дошт.

Фахриддини Розӣ кадоме аз ин фикрҳоро маъқул медонист? Вай бо Афлотун ҳамраъй буд, ё ки фалсафаи Арастуро пайравӣ мекард? Ба ин савол ҷавоби қатъӣ додан мушкил аст, зеро мутафаккир агар дар асарҳои аввалинаш —«Мабоҳис ул-машриқия», «Ар-рисолат ул-камолия» ва ғайра фикри Арастуро дар бораи сатҳи ҳовӣ будани макон, ки «мамоси сатҳи зоҳири маҳвӣ» аст, тарафдорӣ намуда, мисли Арасту ва пайравони шарқии ӯ, аз ҷумла Абӯалӣ ибни Сино, мавҷудияти халоро муҳол шумурда бошад, дар китобҳои охиринаш: «Шарҳи уюн ал-ҳикма», «Матолиб ул-олия», «Ал-муҳассал», «Арбаайн фи усул-ид-дин» ақидаи Афлотунро аз ақидаи Арасту афзал медонад ва ҳамчун мутакаллим ҳастии халоро исбот мекунад (Муҳаммад Солеҳ аз— Заркон. Фахриддин ар-Розӣ ва ороуху ал-каломияти в-ал фалсафияти, Қоҳира, 1936, сах. 441 — 447).

Таҳлили категорияи замон (вақт) низ Фахриддини Розиро ба хулосаҳои зиддиятнок овардааст. Агар дар «Мабоҳис ул-машриқия» ӯ мисли файласуфони машшоъ замонро вобаста ба ҳаракат эзоҳ дода бошад, дар «Матолиб ул-олия» онро вуҷуди қоим ва ғанӣ дар зоти худ мешуморад, ки мавҷудияташ ҳаргиз аз ҳастии ҳаракат барнамеояд».

Дар «Ар-рисолат ул-камолия» бошад, вай мавчудияти объективии замонро умуман инкор карда менависад: «Замонро ҳеҷ вуҷуд нест. Ва қаблият ва баъдият ва маъийят иқтизои вуҷуди ҳеҷ замон накунад».

Ин ҳукми Фахриддини Розӣ, бешакк, хилофи фикри Арасту ва Абӯалӣ ибни Синост. Ин файласуфон, чунонки маълум аст, замонро бе ҳаракату тағьирот, аз ҳолате ба ҳолати дигар гузоштан тасаввур намекарданд. Замон, ба фикри онҳо, туфайли ҳаракат мавҷуд аст, бе тағьироту ҳаракат замон ҳам нест. Вале замон бо худи ҳаракат айният надорад. Он махз ҳосияти (арази) ҷудонашавандаи ҳаракат мебошад. Пас, замон ва ҳаракат якҷоя мавҷуданд. Агар ҳаракат ба амал ояд, баробари он вақт ҳам мегузарад ва баръакс, ҳангоми гузаштани вақт ҳаракат ба амал меояд. Микдори ҳаракат бо замон чен карда мешавад, чунки замон ба ҷуз андозаи ҳаракат будан маънои дигар надорад. Дар айни ҳол гузаштани вақтро бо пешинию пасинии ҳаракат месанҷанд. Ҳамин тариқ замон ва ҳаракат муайянкунандаи якдигаранд ва ба ҳамдигар вобаста мебошанд.

Фахриддини Розӣ баръакси Арасту ва Абӯалӣ ибни Сино мавҷудияти объективии замон ва бо ҳаракат робитаи мутақобил доштани онро инкор мекард, ки ин бешубҳа ақидаи идеалистӣ мебошад.

Шарҳу тафсири категорияҳои дигари ҳастӣ дар таълимоти Фахриддини Розӣ аз хулосаҳои файласуфони машшоъ тафовути ҷиддӣ надорад. Танҳо ҳангоми таҳлили категорияи музоф ва анвои он Розӣ аз мавқеи Абӯалӣ ибни Сино дур рафта мазмуни объективии онро инкор мекунад ва туфайли ин таълимоташро бо калом мувофиқ мегардонад.

Умумият ва тафовути ақидаҳои Абӯалӣ ибни Сино ва Фахридди-

ни Розӣ дар фаҳмиши моҳияти нафс ва муносибати он ба тан ошкортар зоҳир мешавад. Абӯалӣ ибни Сино муносибати нафсу танро шарҳ дода қайд мекунад, ки бо вуҷуди ҷовидонии нафс он то пайдоиши олати худ, ки бадан аст, вуҷуд надорад. Вай баробари бадан пайдо мешавад. «Нафс агар бо бадан мавҷуд ояд, аз сабабе беруни бадан ва пеш аз бадан, он нафс набувад,— мегӯяд файласуф.— Нафс пеш аз бадан набудааст, ки будани вай пеш аз бадан муаттал бувад, пас он гоҳ мавҷуд шавад аз сабабҳои вуҷуд, ки олати вай мавҷуд шавад» (Ибни Сино. Донишнома, Теҳрон, 1953, саҳ. 122 — 123).

Фахриддини Розӣ ин ақидаи Абӯалӣ ибни Синоро, ки сарчашмааш таълимоти Арасту аст, қабул намуда, таъкид мекунад, ки «нуфус қабл аз абдон... бояд ки мавҷуд набувад». Ба исботи ин чунин далел меорад, ки «агар нафс пеш аз бадан мавҷуд буда бошад», бояд ки мо дар ин ҳол пеш аз ин мавҷуд будани худро бидонем, зеро «олим ба ҳамаи маълумот ва соҳиби ҷумлаи идрокот нафс аст». Лекин мо аз он хабар надорем, ки пеш аз бадани худ мавҷуд будаем. Пас набояд, ки нафс пеш аз бадан вуҷуд дошта бошад. (Ар-рисолат... саҳ. 120).

Розӣ мегуфт, ки «тафовути байни нафсу ҷисм тамоман возеҳ аст, яъне, «ҷон мавҷуд аст муҷаррад аз модда, на ҷисм аст ва на ҷисмонӣ» (Ал-бароҳин..., саҳ. 294). Бинобар ин «аз мавти ҷасад мавти ӯ лозим наояд» (Ҳамон ҷо, саҳ. 306) ва «нафс баъди мавти бадан боқӣ монад» (Ар-рисолат..., саҳ. 120), чунки «тааллуқи он ба бадан ҷуз тааллуқи тасарруф ва тадбир нест» (Аф-рисолат..., саҳ. 109).

Ин ақидаи Фахриддини Розӣ, ки фанонопазирии нафси инсонро тасдиқ мекунад, бо таълимоти файласуфони машшоъ, аз ҷумла бо назарияи Абӯалӣ ибни Сино мувофиқ меояд, ки аз рӯи он «нафс ба ҳеҷ ваҷҳ муттафиқан бо марги бадан намемирад, вай аслан фанонопазир аст».

То ин ҷо фикри Розӣ бо андешаи Абуалӣ ибни Сино монанд, ҳатто якранг аст. Аммо ӯ минбаъд ақидаи Абӯалӣ ибни Синоро дар бораи вобаста бо бадан пайдо шудани нафс мувофиқи талаботи таълимоти каломии худ шарҳ дода онро муҳдас (офарида) мешуморад. Дар таълимоти калом мӯҳдас (офарида) мӯҳдис (офаранда) ё муассире дорад, ки он худост.

Зимнан бояд қайд кард, ки дар таълимоти Розӣ нафс то ба таври фардӣ дар бадан зуҳур ёфтани худ аз олами рӯҳонӣ ҷудо нест. Баъди марг он аз ҷисм ҷудо шуда боз ба авҷи самовот мерасад ва бо тоифаи рӯҳониёну муқаррабон ҳамнишин мешавад. Гузашта аз ин, Фахриддини Розӣ бар хилофи Форобию Ибни Сино ҳамчун пайрави фалсафаи калом назарияи таносухи нафсро, ки яке аз таълимоти асосии динӣ мебошад, эътироф карда, таълимоташро ба концепцияи Афлотун мепайвандад. Зеро маҳз назарияи Афлотун дар бораи нафс барои асоснок намудани тасаввуроти охират ва ҳашру нашр ба кор меомад. Форобию Абӯалӣ ибни Сино бошанд, азалию қадим будани нафс ва таносухи онро рад намуда дар ҳамин асос ба ҳашру нашр ва охират иқрор намешуданд. Абӯали ибни Сино нафси инсонро ҷавҳари ягона мешуморид. Аммо Фахриддини Розӣ дар пайравии Афлотун тасдиқ мекунад, ки дар байни нафсҳои одамон тафовути субстанциалӣ ҳаст ва «дар навъ яке» будани «нуфуси нотиқа» ботил аст, зеро агар нафс ҷавҳари ягона мебуд, одамон қобилиятҳои баробар медоштанд. Лекин аз мушоҳидаҳо аён аст, ки нафси одамон аз ҳамдигар тафовут дорад ва ин тафовут дар он зоҳир мегардад, ки агар шахсе бе душворӣ ва кӯшиши зиёд дар андак муддат илмҳои дақиқро аз худ кунад, каси дигар бо машаққату меҳнати бисёр омӯзад. Ба

фикри Розӣ ин тафовут натиҷаи гуногунии мизоҷ нест, зеро бо вуҷуди тағйир ёфтани мизоҷ зеҳни одам як хел боқӣ мемонад. Ғайр аз ин, одамоне, ки як хел мизоҷ доранд, дар лаёқати фаҳмиш аз ҳамдигар фарқ мекунанд, ё баръакс шахсони гуногунмизоҷ дар фаросату зеҳн баробари якдигаранд. Аз ин ҷо Розӣ хулоса мебарорад, ки гуногунии зеҳну идроки одамон натиҷаи аз ҳамдигар тафовут доштани нафсҳои онҳост.

Пас нафси инсон ҷавҳари ягона нест, яъне «нуфуси нотиқа дар навъ яке нестанд», балки ҷавҳарҳои фарди мустақили гуногун мебошанд (Фахриддини Розӣ. Ар-рисолат..., саҳ. 118). Ин хулосаи Розӣ бо нуқтаи назари Афлотун мувофиқ аст, аниқтараш онро такрор мекунад.

Вақте ки Абӯалӣ ибни Сино дар бораи ҷавҳари ягона будани нафси инсон сухан меронад, онро дар назар надорад, ки гӯё тамоми одамон як хел нафс дошта бошанд. Файласуф, албатта, медонист, ки одамон аз рӯи дараҷаи зеҳну идрок ва фаҳму фаросат аз якдигар фарқ мекунанд ва ин қобилиятҳо ба нафси онҳо вобаста аст. Лекин ӯ аз ин дар бораи аз ҳамдигар аслан фарқ надоштани нафсҳои фардӣ хулоса набароварда, баръакс нафсҳои тамоми одамонро аз ҷиҳати умумияти ҷинсӣ ягона мешуморад ва тафовути байни онҳоро дар сабабҳои моддии процессҳои ҳаёт меҷӯяд. Бояд гуфт, ки аз тарафи Абӯалӣ ибни Сино эътироф шудани умумияти нафси одамон тамоили гуманистию демократӣ пайдо карда барои аз миён бардоштани монеаҳои нобаробарии табақавии ҷамъияти феодалӣ то дараҷае мусоидат намудааст. Таълимоти мазкур дар он шароит ҳамчун назарияи фалсафии идеологияи гуманизм хизмат мекард.

Фахриддини Розӣ таҳқиқи нафсро ба илоҳиёт ва вазифаҳои ахлоқи динӣ: исботи охират, ҳашру нашр, таносух, ҷазову сазо тобеъ намуда, кӯшидааст, ки таълимоти Афлотуну пайравони Арастуро бо ҳам омехта, ба талаботи ҷаҳонфаҳмии калом мувофиқ гардонад.

Таҳқиқи проблемаи маърифат низ Абӯалӣ Ибни Сино ва Фахриддини Розиро ба хулосаҳои гуногуни гносеологӣ овардааст.

Шубҳае нест, ки дар шарҳу баён ва ҳалли масъалаҳои ҷудогона, чун эзоҳи роли ҳиссиёти панҷгонаи зоҳирию ботинӣ ва мартабаҳои ақл (ақли ҳаюлонӣ, ақли билмалакӣ, ақли билфеъл, ақли билмустафод), танқиди назарияи маърифати асҳоби шуоъ ва ғайра Фахриддини Розӣ аз таълимоти Абӯалӣ ибни Сино дур нарафтааст. Аммо дар масъалаҳои принципиалии назарияи маърифат Фахриддини Розӣ ба Абӯалӣ ибни Сино эрод гирифта, таълимоти худро ба назарияи ӯ муқобил мегузорад. Маълум аст, ки Абӯалӣ ибни Сино маърифатшавии ҳақиқати ашёро эътироф кардааст. Фахриддини Розӣ бошад, аз рӯи бесуботии мавқеи фалсафиаш дар байни ақидаи маърифати олам ва инкори он мекалавид. «Аз як тараф, ӯ исбот мекард, ки дониш ба воситаи таъриф ва ҳар чизе, ки ҳамчун таъриф зуҳур меёбад, ҳосил нахоҳад шуд, зеро қазья (тезис) агар пешакӣ дар ақл мавҷуд бошад, пас он қобили иқтисоб нест, вале қазья агар дар ақл мавҷуд набошад, иқтисоби он низ муҳол аст, зеро идрокнопазир қазья нахоҳад шуд. Вале агар идрокпазир гардад, дар ин ҳол низ донистан мумкин нест, ки қазья ҳамон аст, ё чизи дигар» (Таджикиская советская энциклопедия, Душанбе, 1974, стр. 71 — 72). Аз тарафи дигар, ӯ дар як қатор асарҳояш ба маърифати ҳақиқати чизҳо иқрор шуда донистани сабабҳои чизҳоро вазифаи маърифат мешуморад.

Розӣ мисли Абӯалӣ ибни Сино ва пайравони ӯ маърифатро аз идроки ҷузъиёт ва кулл иборат дониста, зимнан баръакси онҳо, ки идроки ҷузъиётро ба ҳиссиёт ва куллро ба ақл нисбат медоданд, «му-

даррики ҳамаи мударрикот ва кулли идрокотро (Ар-рисолат... саҳ. 108) нафс мешуморад ва дар ин ҳолат байни нафс ва ақл, ки қувваи нафс пиндошта мешуд, фарқ намегузорад.

Албатта, ҳам нуқтаи назари Абӯалӣ ибни Сино, ки идроки куллро ба ақл ва ҷузъро ба ҳиссиёт вомегузошт, ҳам ақидаи Фахриддини Розӣ дар бораи дарккунандаи ҷузъ ва кулл будани маҳз ақл аз маҳдудияти метафизикӣ озод нест. Агар Абӯалӣ ибни Сино ҳиссиёт ва ақлро, ки воситаҳои процесси ягонаи маърифат мебошанд ба алоҳидот шаклҳои мустақили маърифат пиндошта бошад, Фахриддини Розӣ роли ҳиссиётро дар маърифат паст зада рационализмро ба ифрот мерасонад. Зимнан қайд мекунем, ки маҳдудияти назарияи маърифати ҳар ду мутафаккир, бешубҳа, натиҷаи нафаҳмидани мавқею аҳамияти амалия дар маърифат мебошад. Бо вуҷуди ин дар андешаҳои ҳар ду мутафаккир ҷиҳатҳои мусбат ҳастанд. Абӯалӣ ибни Сино аз он ҷиҳат ҳақ аст, ки маълумоти ҳиссиётро ҳамчун оғози маърифат ва аввалин муқаддимаи дониш ба асос мегирад. Вале дар айни замон ӯ идроки ҷузъиётро ба ҳиссиёт вогузошта вазифаи онро танҳо бо ҳамин маҳдуд менамояд ва ҳол он ки ба воситаи ҳиссиёт ошкор намудани ҷузъиёт фақат дар сурати истифода бурдани мафҳумҳо имконпазир мегардад. Аз тарафи дигар, ҳиссиёт ҷузъиётро танҳо дар шакли ҷамъбастгардида, то ҳадде умумият пайдо карда инъикос менамояд, зеро «алоҳида берун аз робитае, ки ба сӯи кулл мебарад», вуҷуд надорад» (В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 38, саҳ. 381)

Фикри Фахриддини Розӣ дар бораи ҳам кулл ва ҳам ҷузъро дарк кардани нафс аз он ҷиҳат дуруст аст, ки ҳақиқатан: 1. тафовути байни ҷузъу кулл ва мохияту зухуротро на ҳис, балки маҳз ақл ошкор менамояд; 2. ҳиссиёт дар маърифат танҳо туфайли фаъолияти амалии ақл ҳамчун ҳиссиёти ҳақиқатан инсонӣ зоҳир мегардад; бе фаъолияти амалӣ ва бе робита доштан бо ақл, ки он воқеан дар заминаи идроки амалияи ҷамъиятӣ ва ҳастии иҷтимоии одамон ташаккул меёбад, ҳиссиёт на ҳиссиёти инсонист. Ҳиссиёти инсон туфайли бо амалия робита доштани худ аз эҳсосу идроки ҳайвон фарқ дорад. Инсон натиҷаи эҳсосоти худро дарк намуда энергияи таҳрикдиҳандаи беруниро ба ҳақиқати шуур табдил медиҳад ва онро ба воситаи категорияҳои муайяни тафаккур ҷамъбаст мекунад ва дар шакли ҳукмҳои мантиқӣ ифода менамояд. Умуман маърифати сирф ҳиссии инсон тасаввурнашаванда аст; 3. ҳиссиёт маҳз ҳамонро инъикос менамояд, ки дар процесси фаъолияти амалӣ инсон ба идрокаш қобилият пайдо кардааст. К. Маркс беҳуда нагуфтааст, ки «ташаккули панҷ ҳисси зоҳир маҳсули тамоми таърихи то ҳол ҷараён ёфта мебошад» (К. Маркс, Ф. Энгельс. Из ранных произведений. М. 1956, саҳ. 594).

Абӯалӣ ибни Сино ва пайравонаш маърифатро «дар зоти мударрик мунтаб шудани чизҳо» мешумориданд (Фахриддини Розӣ. Ар-рисолат.., саҳ. 109) Ба фикри Фахриддини Розӣ бошад, маърифат процесси дар зеҳни идрокунанда инъикос ёфтани сурати чизро не, балки идроки мазмуни фикрии онро мефаҳмонад.

Назарияи маърифати Абӯалӣ ибни Сино принципи инъикосро ба асос мегирад. Розӣ ин принципро эътироф накарда барои радди он далелҳо меорад, ки яке аз онҳо ба тариқи зайл аст: «Агар таҳайюли чизҳо иқтизои он кунад, ки чизҳо дар қуввати мутахаййила ҳосил шавад, лозимояд, ки чун мо идроки хатти мустақим кунем, ки мо мустақим бошем ва чун идроки мустадир кунем, мустадир бошем. Ва агар идроки ҳар ду кунем, дар як вақт, бояд ки мо ҳам мустақим ва ҳам мустадир бошем».

Қайд кардан лозим аст, ки Абӯалӣ ибни Сино «дар зоти мудар-

рик мунтабъ шудани сувари чизҳо»-ро чун пайдо шудани нақши моддии онҳо эзоҳ намедод. Агар инъикос чунин маънӣ медошт, он гоҳ сурати чизҳои бузург, воқиан, чи хеле ки Розӣ бовар мекунонад, дар ҷои хурд, масалан, мағзи сар ё гавҳараки чашм намеғунҷид. Абӯалӣ ибни Сино, ки файласуф ва табиатшиноси барҷаста буд, ин ҳақиқатро хуб мефаҳмид. Бинобар ин, ӯ қайд мекард, ки дар ҳиссиёту ақл на нақши моддии ашёъ, балки сурати маънавӣ, шакли аз модда холиси чизҳо ҳосил мешавад. Пас, эроди ба назарияи маърифати Абӯалӣ ибни Сино гирифтаи Фахриддини Розӣ дар натиҷаи ғалат фаҳмидани моҳияти инъикос ва таҳрифи принципҳои гносеологияи файласуфи номвар ба миён омадааст.

Чунонки аз таҳлили қиёсии проблемаҳои мазкур ошкор мегардад, Фахриддини Розӣ дар фалсафа равияи ба таълимоти Абӯалӣ ибни Сино мухолифро пайравӣ карда, ҳамчун мутакаллим бар зидди вай мубориза бурда бошад ҳам, аз таъсири идеяҳои ӯ тамоман озод шуда натавониста, ҳангоми ҳалли чандин масъалаҳои назарӣ ба фалсафаи Абӯалӣ ибни Сино майл кардааст.

Фалсафаи Абӯалӣ ибни Сино ҳамчун таълимоти бонуфузтарин ҷараёни тафаккури назарӣ ва инкишофи ояндаи ақидаҳои фалсафии Шарқи Наздик ва Миёнаро муайян мекард. Пас, аз таъсири афкори Абӯалӣ ибни Сино берун мондани ҷаҳонфаҳмии Фахриддини Розӣ ҳам ҳодисаи ғайримуқаррарӣ мебуд. Ин аз як тараф. Аз тарафи дигар, фалсафаи Абӯалӣ ибни Сино мавзӯи мубоҳисаю мунозира ва ҳадафи танқиди ҷараёнҳои расмии идеологии ислом, пеш аз ҳама калом қарор гирифта буд. Аз ин рӯ мухолифатҳои идеявии байни Фахриддини Розӣ ва Абӯалӣ ибни Синоро маҳз ҳамин сабаб эзоҳ хоҳад дод.